

ÇEŞMELER

Ali Osman UYSAL

Geriye dönüp dünya savaş tarihine bir göz atıldığında; muharebelerin kazanılmasında askerlerin cesaret, kabiliyet gibi özellikleri ve askeri teçhizat-teknoloji kadar geri hizmetlerinin de büyük önem taşıdığı, kimi durumlarda sonucu belirleyici bile olabildiği görülebilmektedir. Günümüzde daha çok lojistik kavramıyla ifade edilen geri hizmetleri arasında iaşenin temini hayati değer taşıyan görevlerden birisidir. Ortaçağ ve öncesinde orduların yiyecek ve içecek ihtiyaçları çoğu zaman yağma ve talan ile sağlanırken, giderek bu yöntem terk edilmiş ve orduların bu türden ihtiyaçları ülke içinden sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren askerî lojistiğin, orduların başarısında silah ve insan gücü kadar önemli hâle geldiği dikkati çekmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın (28 Temmuz 1914-11 Kasım 1918) en büyük cephelerinden birisi olan Çanakkale'de de lojistik destek büyük önem taşımıştır. Çanakkale'de Türk ordusunun lojistik hizmetleri, başlangıçta 9'uncu Tümen tarafından yerine getirilirken; 27 Mart 1915'ten itibaren bu görevler, 5'inci Ordu bünyesinde kurulan Menzil Müfettişliği tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Bu müfettişlik bünyesinde iaşe, sıhhiye, ulaşım, haberleşme gibi birimlerin yanında inşaat şubesi de bulunuyordu. Bu şube askeri amaçlı inşaa ve onarım hizmetlerini yürütmüş olmalıdır.

Çanakkale Muharebelerinde diğer hizmetlere göre daha hayati değer taşıdığı sanılan yiyecek tedariki konusunda büyük bir sıkıntı çekilmediği anlaşılmaktadır. Fakat iaşe hizmeti içerisinde yer alan “temiz su sağlanması” önemli bir sorun teşkil etmiş görünmektedir. Bazı askerlerin hatıralarında su sıkıntısı özellikle dile getirilmiştir. Onlara göre, savaş boyunca özellikle kuyulardan temin edilen sular acıdır ve tatlı su bulmak güçtür. Şaşırtıcı biçimde, su ihtiyacı mühimmat ve gıda ihtiyacının önüne geçmiştir. Örneğin ihtiyat zabitlerinden Münim Mustafa, savaşa dair hatıralarında Seddülbahir bölgesinde tatlı suya ulaşmanın kolay olmadığını dile getirir. Onun tarifıyla içilecek suların hepsi kireçli, fena kokulu, acı kuyu sularıydı. Özellikle sıcak çatışmanın yaşandığı ileri hatlarda cephaneye veya takviye kuvvetten ziyade içme suyu ihtiyacı büyük sorun teşkil etmiştir. Çanakkale Cephesi komutanlarından Cemil Conk Paşa, buna ilişkin şaşkınlığını şöyle dile getirir: “*Taarruza başladıktan sonra, bir aralık benden cephaneye ve takviye kıtaları isteneceğini umarken, hiç beklemediğim bir istekle karşılaştım: su, su. İleri hatlarda bulunan askerlerimin yürekleri o kadar yanmış olacak ki su hasretinin ardı arkası kesilmiyordu. Hâlbuki ben bunu hiç düşünmemiştim.*”

Hiç şüphesiz savaşın başlarında ve devamında hem yarımada hem de Anadolu yakasındaki yerleşimler (Çanakkale, Kilitbahir, Kepez, Kumkale, Karacaören, Özbek, Umurbey, Sarıcaeli vd.) ve çevrelerindeki mevcut çeş-

me, pınar, azmak, sarnıç, kuyu ve havuz gibi kaynak ve su yapılarından yararlanılma yoluna gidilmişti. Örneğin Kilitbahir-Soğanlıdere yolu üzerinde önemli bir ikmal noktası olan Havuzlar mevkisi; hem burada mevcut iki çeşme sularının hem de Anadolu yakasından buraya taşınan suların askeri birliklere ve cephe hatlarına aktarılmasını sağlayan önemli bir noktaydı. Bu mevkide hemen sahilin gerisinde bir havuz, yolun kenarında kitabeli anıtsal Halil Paşa Çeşmesi ile daha içerde küçük bir çeşme yer almaktadır. Bunlardan Halil Paşa Çeşmesi; kitabesinde ebcedle düşülen tarihe göre H.1017/M.1608-1609 yılında Maraşlı Damat Halil Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yapının üzerinde dikkati çeken ikinci kitabe de bir çeşmeye ait olmakla birlikte, buraya sonradan konulmuştur. Halil Paşa Çeşmesi'nin biraz gerisindeki, mermerden sivri kemer nişli küçük çeşme ise; üslup özellikleriyle Geç Lale devri karakteri taşımaktadır.

Bunlardan başka, Kilitbahir köyündeki çok sayıdaki çeşme ordunun tatlı su ihtiyacının karşılanmasında önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Köyün neredeyse her sokağında göze çarpan çeşmelerin ana kaynağı; Fatih döneminde kalenin inşaa işlerini yürüten Gazi Yakub Bey'in “Dut Pınarı” denilen mevkiden künklerle getirdiği su olabilir. Bundan sonra, sadece kitabesi kalan H.898/M.1492-93 tarihli çeşme, H.1023-1024 / M.1614-1615 tarihli Öküz Mehmet Paşa Çeşmesi; onsekizinci yüzyıldan Fatma Molla Kadın Çeşmesi (H.1168 / M.1754-55),

Muhammed Emin Ağa Çeşmesi (H.1185/M.1771-1772), Zerdârzâde İsmail Ağa Çeşmesi (H.1186/M.1772), Molla Ahmed Çeşmesi (H.1198/M.1783-84), Âmine Hatun Çeşmesi (H.1198/M.1783-84), Peşe Mehmed Ağa Çeşmesi (H.1199/M.1784-85) ve Saliha Hanım Çeşmesi (H.1212/M.1797-1798); 19. yüzyıldan Dürrî Hanım Çeşmesi, İsmail Çelebi Çeşmesi (H.1216/M.1801-1802), Hasan Efendi-Zâkire Hatun Çeşmesi (H.1238 /M.1822-1823), Beylik Çeşme (H.1315/M.1897-98) ve Kale Meydanı Çeşmesi ile kitabsiz birkaç çeşme daha su ihtiyacına cevap veren yapılar olmuştur.

Sıcak çatışma alanına uzak bir konumda kalan Gelibolu ve çevresindeki çeşmelerin katkısı dolaylı nitelikte olmuştur. Buna karşılık cepheye daha yakın konumdaki Küçük Anafarta köyünden Hacı Şaban Ağa Çeşmesi (H.1013/M.1604-1605) ve İsimsiz Çeşme (19.yy.), Bigalı köyü Çeşmesi (H.1176/M.1762-1763), Bigalı-Eceabat yolu üzerinde Emine Hanım Çeşmesi (H.1273/M.1856-187), Bigalı yolunda Veli Ağa Çeşmesi (H.1316/M.1898), Behramlı köyü altındaki kitabsiz iki çeşme (19.yy.), Seddülbahir Şehit Harun Çeşmesi (R.10 Temmuz 1329/M.23 Temmuz 1913) ve Bigalı Kalesi Çeşmesi (19.yy.) ile Anadolu yakasından Özbek köyü Çeşmesi (19.yy.), Kepez yolunda Pirî Reis Çeşmesi, Kum Kale kenarındaki geç dönem çeşmesi; Çanakkale merkezde saat

kulesindeki Cemil Paşa Çeşmesi (H.1313/M.1895-1896), merkez komutanlığı merdiven cephesindeki çeşme ve Kayserili Ahmet Paşa manzumesi avlu duvarındaki çeşme (H.1304/M.1886-1887), Lapseki'den Şerîfe Ayşe Hatun Çeşmesi (H.1182 / M.1768) ve ulu câminin kuzey yamacında Şehriye, Meryem Gül ve Ayşe hanımların yaptırdıkları sıra çeşmeler (18.yy.); Umurbey beldesinden Hızır Reis Çeşmesi (H.857/M.1453), Mehmet Çeşmesi (H.1069/M.1658-1659), Hacı Süleyman Çeşmesi (H.1131/1718-1719), Rukiye Hatun Çeşmesi (H.1181/M.1767-1768), Kadı Çeşmesi (17.yy.) ve Kavga Çeşmesi (18.yy.) bu listeye dahil edilebilirler.

Ancak harbin ilerleyen günlerinde mevcut su kaynaklarının yetersiz kaldıkları, bazılarının kullanılamaz duruma geldikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden bölgeye atanan komutanlar, 1914 yılı ortalarından itibaren yeni su kaynakları oluşturmaya çalışmışlar, yeni kuyular ve çeşmeler yaptırmışlar ya da tamir ettirmişlerdir. Bu kapsamda bir yandan yeni kuyular açılırken, bir yandan da Cevat Paşa ve Esat Paşa gibi komutanların emriyle çeşmeler inşa edildiği ya da mevcutların tamir ettirildikleri göze çarpmaktadır. Bu işlerde menzil müfettişliği bünyesindeki inşaat şubesiyle birlikte levazım bölükleri ve amele taburlarının da çalıştıkları anlaşılıyor. Temiz su aynı zamanda sağlık hizmetleri için de elzemdi. Bu nedenle tümen sıhhiye bölüklerinin hamam ve mutfaklarının civarında istihkam taburlarının

kuyucu takımları tarafından kuyular açılıyordu. Bunlardan cephenin batı yakasında, Seddülbahir'den Arıburnu ve Anafartalar'a kadar olan bölgede kalanlar Şevki Paşa'nın 1916 tarihli haritasında işaretlenmişlerdir. Eldeki veriler Çanakkale cephesinin savaş sonrasında da tahkimine devam edildiğini, bu bağlamda su yapıları inşa ve tamirlerinin de Birinci Dünya Savaşı'nın resmen kaybedildiği yıla (1918) kadar sürdürüldüğünü göstermektedir.

Çanakkale Muharebeleri yıllarında ve akabinde yörede inşa ve tamir edilen bu çeşmelerden bazıları tümüyle ortadan kalkmış, bazılarının fotoğrafları bugüne gelebilmiş; birkaç eser ise savaşın arkeolojik kanıtları olarak günümüze kadar gelebilmişlerdir. Bu binalar Emetullah Kadın Çeşmesi, Cevat Paşa Çeşmesi, Esat Paşa Çeşmesi, Sarıcaeli Cevat Paşa Çeşmesi, Arif Bey Çeşmesi, Tulumbalı Çeşme, Melek Hanım Çiftliği Çeşmesi, Aydın Amele Taburu Çeşmesi ve Yalova Zafer Çeşmesi'dir. Bunlardan sadece Sarıcaeli Cevat Paşa Çeşmesi Anadolu yakasında, diğerleri ise Gelibolu yarımadası üzerindedir. Bunlardan Esat Paşa ve Ârif Bey çeşmelerine ait eski fotoğrafların kaynağı ATASE (Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı) ve Foto Film Merkezi Komutanlığı olup Anadolu ajansı web sitesinde de kamuoyuna sunulmuşlardır.

Emetullah Kadın Çeşmesi; Gelibolu yarımadasında Akbaş Limanı'nın biraz güneybatısında, Yalova deresinin solundan Bahşi

köyüne doğru giden toprak yol üzerinde, sahilden yaklaşık olarak 2 km kadar içerde yer alır. Harap durumdadır. Tarihi Alan Başkanlığı tarafından restorasyon projesi hazırlanan çeşmeye ait inşaa ve onarım kitabeleri mevcuttur. Mevcut kalıntılara dayanan restitüsyon çiziminde de görüleceği üzere, kesme taş malzemeli tek cephele çeşmenin sağ yanı yalak boyunca düz duvar biçiminde uzatılmıştır. Asıl çeşme cephesi iki yandan düz silme ile sınırlanmış yuvarlak kemerli bir nişten ibarettir.

İki adet tas nişinin üst tarafındaki kavsara kısmının ortasında inşa kitabesi, sol taraftaki uzun duvar üzerinde ise tamir kitabesi yer alıyordu. Bunlar restorasyon kapsamında temizlik ve bakım için Tarihi Alan Başkanlığı konservasyon laboratuvarına kaldırılmışlardır. Yapının dört satırlık nesih hatlı Türkçe kitabesine göre H.1253/M.1837 yılında Hacı Mehmet Ağa'nın kayınvalidesi Emetullah Kadın tarafından yaptırılmıştır. Eskiden, yalak boyunca uzanan duvar üzerinde duran nesih hatlı ve Türkçe onarım kitabesi ise; eserin R.1331-H.1333 / M.1915 yılında 3'üncü Kolordu Levâzım Heyeti tarafından yeniden ihya edildiğini belgelemektedir. Buradaki ihyadan kasdın esaslı bir tamirat olduğu kanısındayız. Osmanlı devrine ait R.1331/M.1915 tarihli bir askerî haritada aynı alanda "Yeni Çeşme" adıyla işaretlenen yapı bu olabilir.

Cevat Paşa Çeşmesi; Gelibolu yarımadası üzerinde, kıydan Bahşi köyüne doğru giden yol

üzerinde Emetullah Kadın Çeşmesi'nden sonraki ikinci su yapısıdır. Harap durumdaki eser, arkasında su haznesi bulunan tek cephele güzel bir yapı imiş ancak şimdi harap haldedir. Bu yapıya ait olması gereken kitabeyi 2005 yılı yüzey araştırması sırasında Yalova köyü muhtarlığında görmüştük. Kitabe yakın zamanlarda Troya Müzesi'ne kaldırılmıştır.

Mevcut kalıntı ve eski bir fotoğrafına göre; kesme taştan cephesi profilli yatay silme demetiyle ikiye bölünmüş; alt tarafta düz, üst tarafta profilli pilastırlarla ise üç nişe ayrılmıştır. Cepheyi yatay biçimde boydan boya kat eden profilli silme, her bir nişin ortasında birer kemer kavsi meydana getirerek yoluna devam eder. Böylece üç dekoratif kemer ile üç nişli bir cephe düzeni elde edilmiştir. Nişlerden sol ve sağ yandakiler genişlikleri, yuvarlak kemerleri ve tüm cephe detaylarıyla tam bir simetri ortaya koyarlar. Ortadaki niş ise, biraz daha geniş oluşu ve basık yuvarlak kemeri ile onlardan ayrılır. Orta nişin iki yanındaki pilastırlar, kemerden sonra profilli silmelerle yükselerek, yine profilli silmeden birer kornişle sona ererler. Bu orta nişin ve yan nişlerin, söz konusu kornişlerden sonra biraz daha yükseldiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda varlığından söz ettiğimiz kitabe, büyük bir ihtimalle orta nişin üst kısmında yer alıyordu. Nişlerin her birinin alt tarafında birer lüle bulunuyordu. Kalıntılar arasında göze çarpan, profilli silmelerle yuvarlak kemer çerçevesi mimari parçanın yapının ne-

resinde yer almış olabileceğini kestirmek güçtür. Boyut olarak 64,5x51 cm ölçülerinde bir mermer üzerine, burmalı silmeden oval biçimdeki kartuşa nesih hatla işlenen kitabede "Cevâd Paşa Çeşmesi sene 1332" yazısı okunuyordu. Buna göre söz konusu çeşme, Çanakkale Muharebesi sırasında H.1332 / M. 1914 yılında Cevat Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cevat Paşa (Cevat Şakir Çobanlı), 10 Ağustos 1914 tarihinde Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanlığı'na atanmıştır. 29 Kasım 1914'te mirliva (tuğgeneral) rütbesine terfi ettirilerek paşa olan Cevat Şakir, özellikle 18 Mart 1915 Deniz Zaferi'nin kazanılmasındaki üstün başarılarından dolayı "18 Mart Kahramanı" unvanını almıştır. Aynı yıl içinde 9 Ekim 1915 tarihinde Galiçya Cephesi'ne atanan Cevat Paşa başka cephelerde de görev yapmıştır. Çeşmeyi, göreve atandığı 1914 yılı Ağustosundan sonraki bir tarihte yaptırmış olmalıdır.

Esat Paşa Çeşmesi; Bahşi köyüne giden yol üzerinde, tarlalar arasında yer alan Esat Paşa çeşmesi tek cephele bir yapıdır. Yapı, Emetullah ve Cevat Paşa çeşmelerinden sonra bu güzergahtaki üçüncü çeşmedir. Çeşme, inşasından sonra birkaç kez onarım geçirmiştir. Tek cephele, düz pilastırların üstündeki konsollara binen yuvarlak kemer nişli yapının iki yanında harpuşta sırtlı cephe duvarı uzanmaktadır. Çeşmenin nişi ve cephe duvarı boyunca uzanan bir yalağı bulunmaktadır. Yapının birkaç eski fotoğrafı ve Anıtkabir müzesindeki yağlı boya tablosundaki görünümü, yapının özgün

cephe düzenine ait kimi ayrıntıların zaman içinde değiştiği ya da ortadan kalktığını belgelemektedir. Bunlara göre düşey dikdörtgen biçimli cephe profilli saçak kornişiyile sona eriyordu. Yapının üst köşelerinde kübik taş kaideye oturan birer taş gülle; bunların arasında ise dilimli kemer, armudî boğumlar ve küçük bir taş gülle ile biçimlendirilmiş barok karakterde bir tepelik yer alıyordu. Ayrıca çeşmenin sağ tarafındaki cephe duvarı, öne doğru dik bir açıyla dönen (L) plana sahipti. Bunlar günümüze ulaşamamışlardır. Zamanla cephenin üst kısmı harap olmuş, yapılan bir onarımda nişin yuvarlak kemerinden yukarısı tamamlanmamıştır. Yapı, 2007 yılına kadar bu durumdaydı. Eceabat kaymakamlığının desteği ve ÇEKÜL temsilcisi Yüksek Mimar İsmail Erten'in girişimiyle 2008 yılında yapılan son restorasyon sırasında eski fotoğraflarına dayanılarak cephe tamamlanmış fakat tepeliklerin yeniden yapılması yoluna gidilmemiştir.

Nişin ortasındaki mermer levhaya sülüsü andıran nesih hatla yazılan “*Es’ad Paşa Çeşmesi / Rûmî 331 sene Arabî 333*” ifadelerinden ibaret kitabeye göre çeşme; Çanakkale Savaşı'nın Türk komutanlarından Esat Paşa tarafından R.1331 – H.1333 / M.1915 tarihinde yaptırılmıştır. Cevat Paşa ve Yarbay Mustafa Kemal ile birlikte, Çanakkale Muharebesinin kazanılmasında en önemli paya sahip üç Türk komutandan birisi olarak gösterilen Esat Paşa (Mehmet Esat Bülkat), Birinci Dünya Savaşı başlarken Gelibolu 3'üncü Kolordu ve Arıbur-

nu Kuzey Grubu Komutanlığına atanmıştır. Conkbayırı kahramanı olarak ünlenen Esat Paşa, Çanakkale'deki başarıları dolayısıyla ferikliğe (tüm general) yeniden yükseltilmiştir.

Sarıcaeli Cevat Paşa Çeşmesi; Sarıcaeli köyündeki iki çeşmeden birisi olan Cevat Paşa Çeşmesi iki yandan köşeli ve kalın pilastırlarla sınırlanmış yuvarlak kemerli bir nişe sahiptir. Tek cepheli çeşmenin iki yanında uzanan yalaklar boyunca uzanan bir duvarı vardır. Yuvarlak kemerin üstündeki yatay profilli saçak silmesi iki yandaki yalak duvarları boyunca devam eder. Pilastırlar ise bu silmeden sonra biraz daha yükselirler. Nişin ortasındaki ayna taşı top mermisine benzer biçimde yüze kabartılmıştır. Yapıyı incelediğimiz 2007 yılında üzerinde iki kitabe vardı. Bunlardan ilki niş kemerinin üstünde uzanan yatay dikdörtgen mermer üzerine basit hatla yazılmış özgün kitabe, diğeri ise saçak silmesinden sonra iki pilastırın arasına konulmuş yeni harfli kitabeydi. Bu üst kısımda yeni harflerle yazılı kitabe hatalıdır. Yan yana iki satırdan oluşan bu Türkçe nesih kitâbede “*Cevâd Paşa himmet etdi cihân cengi oluriken / Üçyüzotuzbirde yaptı Mir Kâmil bu çeşmeyi*” ibareleri yer alıyordu.

Kitabe metninin sağ tarafındaki kartuşta “1333”, sol tarafındaki ise “1331” tarihleri vardı. Bunlar tahmin edileceği gibi Rûmî ve Hicrî tarihlerdir. Buna göre Sarıcaeli'ndeki çeşme R.1331-H.1333/M.1915 yılında Cevat Paşa'nın girişimiyle Mir

Kâmil tarafından yapılmıştır. Burada adı geçen Mir Kâmil çeşmeyi inşa eden usta olmalıdır. Mimarî açıdan basit olmakla birlikte tarihî değere hâiz çeşme, 2017 yılı KÖYDES projesi kapsamında kimseye sorulmadan onarılmış; bu kapsamda yapının tüm cephesi modern fayanslarla kaplanmıştır. Bu sırada çeşmenin özgün kitâbesi de fayansların altında kalmıştır.

Ârif Bey Çeşmesi; Şevki Paşa'nın 1916 tarihinde tamamlanan haritasında yeri işaretlenen su yapılarından birisi de muhtemelen bu çeşmedir. Çeşme, Arıburnu'ndaki Kanlısirt'ta yer alıyordu. Bugün için mevcudiyetini kanıtlamadığımız çeşmeyi sadece eski fotoğraflardan tanımlayabiliyoruz. Önünde su almak için kuyruk oluşturan askerlerin varlığı, söz konusu çeşmenin yerleşim yerlerinin dışında cephe hattında yer aldığı kanıtı gibidir. Söz konusu fotoğrafın üstüne eski yazıyla düşülen “*Bölük dâhilinde Ârif Beğ Çeşmesi – Askerin su alması*” notu da buna işaret etmektedir. Basit mimarisi ve üst kenarı boyunca tepelik süsü gibi sırlanan mermi kovanları bu eserin savaş esnasında yapıldığını kanıtıyor. Çeşmeye ait iki fotoğraf sayesinde kitabesini okuyabildiğimiz için şanslıyız. Türkçe basit kitabe “*Fırka / Ârif Beğ Çeşmesi /1331*” ifadelerini içeren üç satırdan ibarettir.

Kuşkusuz bu basit anıt da diğerleri gibi R.1331/M. 1915 yılında yokluğu en çok hissedilen hayati ihtiyaçlardan suyu sağlayarak askerin yüreğini serinletme görevini yerine getiriyordu. Çeşmeye

adını veren Arif Bey'in, 3 Ağustos 1914 – 10 Nisan 1916 tarihleri arasında Çanakkale'de görev yaparak, yüzbaşı ve binbaşı rütbeleriyle 5'inci ve 11'inci Tümen Erkân-ı Harbiye reisliği kademesinde savaşa katılan Miralay Ârif Bey olduğu kabul edilmektedir. Osmanlı döneminde Çanakkale Muharebelerinin öncesi ve sonrasında da değişik cephelerde savaşan Miralay Arif Bey, 19 Mayıs 1919'da Atatürk'ün yanında Samsun'a çıkan çekirdek kadroda yer almış; Kurtuluş Savaşı sırasında önemli görevler üstlenmiş, savaştan sonra milletvekili olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nda 11'inci Tümen komutanı olarak İnegöl civarında cephede iken bulduğu bir ayı yavrusunu sahiplenip beslediği için "*Ayıcı Ârif*" namıyla anılan Arif Bey; Atatürk'e suikast girişimi nedeniyle yargılanmış ve 1926 yılında idam edilmiştir. Kendisinin Çanakkale Savaşları sırasında, burada kaydettiğimiz eserden başka çeşmeler de yaptırıldığı düşünülmektedir.

Tulumbalı Çeşme; Şevki Paşa'nın haritasında Çanakkale kara muharebelerinin en yoğun yaşandığı Gelibolu Yarımadası'nın Anafartalar-Seddülbahir hattı arasında çok sayıda çeşme ve tulumbalı kuyu işareti yer alır. Bunların çoğu yok olup gitmiştir. Fakat birkaçının fotoğrafı ele geçebilmiştir. Bunlardan birisi de bu yapıdır. Tek cephele çeşmeyi süsleyen tepeliklerin top mermisi kovanlarından oluşturulmuş olması zaten inşa tarihini veriyor. Bu yapı aslında ağzı kapatılarak üzerine tulumba yerleştirilmiş bir kuyudan dönüştürülmüş görün-

mektedir. Yapının ayna taşında bir kitabe bulunmakla birlikte, fotoğrafın kalitesi ve uzaktan çekilmiş olması okumayı imkânsızlaştırıyor. Buna karşılık fotoğrafın altında "*Çanakkal'a Cenûb Grubu Temmuz 331*" yazısı okunabiliyor. Buna göre söz konusu fotoğrafik belge R.Temmuz 1331/M. Temmuz-Ağustos 1915 tarihini veriyor.

Melek Hanım Çiftliği Çeşmesi; Kilitbahir-Behramlı yolu üzerinde Soğanlıdere'nin uzandığı vadinin kuzey yamacında dikkati çeken bina kalıntıları incelendiğinde; burasının 1916 tarihli Şevki Paşa haritasında da gösterilen Melek Hanım Çiftliği olduğu anlaşılır. Bu çiftliğin, Çanakkale savaşlarında askerin bakım ve temizliklerinin yapıldığı büyük sargı yerlerinden birisi olarak kullanıldığı kayıtlara geçmiştir. 19. yüzyıldan kaldığı anlaşılan çiftliğin içindeki anıtsal nitelikli çeşme harap olmuştur.

Yüzey araştırmamız sırasında çeşmenin cephesine ait mimari parçaları ve parçalanmış haldeki kitabesini yalağın önünde tespit etmiştik. Mevcut kalıntısı ve yerdeki parçalardan hareketle yapının özgün hâlini tanımlamak mümkün olmuştur. Buna göre, tek cephele çeşmenin sağ tarafında kısa bir yalak duvarı, arkasında muhtemelen bir haznesi vardı. Cephesinin mermer kaplamalı olduğu anlaşılan yapının duvarında yöresel taşlar kullanılmıştır. Yandaki yalak duvarı kaba yonu taş ve harcıyla sonradan yapılmış izlenimi bırakmaktadır. Çeşme nişi, iki yandaki düz merme pilastırlara

oturan profilli konsolların taşıdığı yuvarlak kemer ile çerçevelenmiştir. Cephenin iki düşey kenarı boyunca uzanan profilli silme saçak kornişine kadar yükselmektedir. Cephe profilli silmeden saçak kornişiyle tamamlanır. Yuvarlak kemerin sağ ve sol üst taraflarında dairesel madalyon içine birer gül-bezek kabartılmıştır. Kavсарanın ortasında bulunması gereken kitabenin altındaki ayna taşı üzerine yan yana simetrik birer selvi motifi oyulmuştur. Bunların alt tarafında iki, en aşağı kısımda ise bir adet lüle çıkıntısı mevcuttur.

Nesih hatlı kitabe kırık ve yazıların çoğu silik olduğundan tam okunamamıştır. Okunabilen kısımları savaş yıllarına veya hemen sonrasına işaret ediyor. Bu bakımdan çeşmenin 1915'ten hemen sonraya ait olduğu kanısı ağır basıyor. Fakat kesin bir zaman önermek için kitabenin tarih kısmının bulunmasını beklemek en doğrusu gibi görünüyor. Bununla birlikte, Esat Paşa, Cevat Paşa, Arif Bey ve diğer çeşme örnekleri gibi bu eser de savaş esnasında yapılmış olabilir.

Aydın Amele Taburu Çeşmesi'nden geriye sadece kitabesi kalmıştır. Bu nedenle yarımada'nın tam olarak neresinde yer aldığı henüz bilinmiyor. Ancak kitabesi Bigalı ile Anafarta köyleri arasındaki arazide tespit edildi. Şimdi Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı depolarında muhafaza edilen dairesel mermer üzerine işlenmiş kitabe, suyla ilgili lojistik hizmetlerde amele taburlarının da görev aldığını belgelemesi açısından ayrı bir değer taşımaktadır. Kita-

bede, dairesel çerçeveye uygun biçimde iki kartuş içine yerleştirilmiş iki satırlık nesih metin ve ortadaki dairesel madalyon kısmında ise tarih yer almakta olup şöyledir: “*Sudur viren zî-i ruha hayât / Aydın Amele Taburu oldu rehber-i hayrât / Fî 8 Şevvâl-i Şerîf sene 1334*”. Kitabeye göre çeşme 8 Ağustos 1916 tarihinde Aydın Amele Taburu tarafından inşa edilmiştir.

Yalova Zafer Çeşmesi; eskiden Yalakabad adıyla anılan, günümüzün Yalova köyünde ilkokulun karşısında yer alan çeşme, arkasında hazinesi bulunan tek cepiteli bir yapıdır. İki yandan kartuşlu pilastırlarla sınırlanmış çeşmenin cephesi, profilli saçak silmesinden sonra üçgen alınlık ile sona erer. Pilastırlar antik yapı örneklerinde olduğu gibi yatay profilli kaidelere sahiptir. Düz cephe nişinin üst kısmına yerleştirilmiş beyaz mermerden süslü kitabe çok kısa olup, adeta Çanakkale Savaşları'nın sonucunu ilan eder: “*Zafer Çeşmesi / 27 Nisan 334*”. Kitabe R.27 Nisan 1334/ M.27 Nisan 1918 yılını verir.

Bu yapılardan Yalova köyündeki çeşme; bir zafer hatırası olarak inşa edilmesinin yanında, düşmanın bölgeden çekilmesine rağmen askerî ve lojistik tedbirlerin elden bırakılmadığının da bir kanıtı olarak değerlendirilmelidir. Ancak ne hazindir ki, bu çeşmenin inşasından bir süre sonra, I. Dünya Savaşı'nı kaybeden taraflardan birisi olarak Osmanlı ülkesi galipler tarafından paylaşılmış ve 13 Kasım 1918'de başkent İstanbul işgalden kurtulamamıştır.

Çanakkale Muharebelerinin tatlı su ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynayan çeşmelerden, savaş sırasında ve hemen sonrasında inşa ve tamir edilenler -her ne kadar lojistik gerekçelerle yapılmış olsalar da- sınırlı düzeyde estetik çizgiler de yansıtırlar. Bu bağlamda Ârif Bey Çeşmesi ve Tulumbalı Çeşme gibi iki örnekte kitabelerin varlığı ve mermi kovanlarının bina cephesine dizilmeleri, hoşça gidebilecek biçim yaratma çabaları olarak değerlendirilebilirler. Bu durum, insanoğlunun en zor zamanlarda bile estetik kaygılardan tümüyle vazgeçemediğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Kaynakça

- Baş, Nurdan. “Çanakkale Cephesi Deniz Savaşlarında 18 Mart Kahramanı Cevat (Çobanlı) Paşa”. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı. 2015, Sayı:18; 89-116.
- Borlat, Barış. *Çanakkale Cephesinde İkmal Faaliyetleri (1914-1916)*. İstanbul: Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayınları, 2020.
- Broadbent, Harvey. *Gallipoli, The Turkish Defence The Story from The Turkish Documents*, Ed. J. Mapps, Melbourne: Melbourne University Publishing Limited, 2015.
- ÇATAB (Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı) Arşivi.
- Çevik, Mehmet ve Yavuz Selim Çeloğlu. “Çanakkale Cephesinde Türk Ordusunun İaşe ve İkmal Faaliyetleri”. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı. 2015, Sayı:18; 299-347.
- Erat, Muhammet. “Çanakkale Savaşında Türk Ordusunun İaşe Problemi”. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı. 2003, Sayı:1; 114-133.
- Esenkaya, Ahmet ve Ceylan Koç. “Çanakkale Muharebelerinde Hastaneler”. Çanakkale

- Araştırmaları Türk Yıllığı. 2005, Sayı: 3; 24-57.
- Esenkaya, Ahmet ve Marttin, V. “Çanakkale Savaşlarında Temizlik”. Temizlik Kitabı. İstanbul: Kitâbevi Yayınları, 2009.
- Esenkaya, Ahmet. “Çanakkale Cephesinde İdarî Faaliyetler ve Lojistik Hizmetleri”. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı. 2014, Sayı:17; 57-70.
- Esenkaya, Ahmet. *Sıhhiye 1915 Yüz Yıl Önce*. küçük boy baskı, Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları; büyük boy baskı, Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayınları, 2015
- Esat Paşa. *Çanakkale Savaşı Hatıraları*. Haz. İhsan Ilgar ve Nurer Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004.
- *Harp Mecmuası*. Haz. A.F. Bilkan ve Ö. Çakır. Ed. T. Uğurluel, İstanbul: Kaynak Kitaplığı, 2004.
- Mehmet Şevki Paşa. *Çanakkale Tahkimat Haritası*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2009.
- Münim Mustafa. *Çanakkale ve Kanal Seferi Hatıraları: Cepheden Cepheye*. 2.baskı, İstanbul: Arma Yayınları, 1998.
- Nizamoğlu, Yüksel. “Çanakkale Savaşları Komutanlarından Esat Paşa'nın (Bülkat) Balkan Savaşları Sonuna Kadar Hayatı”. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı. 2014, C.XII, Sayı:16; 1-34.
- Özhan, Hatice Özlem. “Çanakkale Cephesinde Cevat Paşa (Çobanlı)”. Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi. 2018, C. IV, Sayı:8; 333-349.
- Şahin, Enis. “Çanakkale Savaşları Kronolojisi (3 Kasım 1914 – 9 Ocak 1916)”. Çanakkale Tarihi. Ed. M. Demir, C.IV, İstanbul: Değişim Yayınları, 2008.
- Türker, Ayşe Çaylak. “Osmanlı Çeşme Mimarisinde Çanakkale Çeşmelerinin Yeri ve Önemi”. Ortaçağ'da Anadolu (Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan). Haz. Nermin Şaman Doğan. Ankara: Hacettepe Üniversitesi yayını, 2002.
- Uysal, Ali Osman ve Ayşe Çaylak

- Türker. “Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi YüzeY Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları”. 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı. C.I, Haz. F.Bayram ve B.Koral. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları DÖSİMM Basımevi, 2007.
- Uysal, Ali Osman. “Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi YüzeY Araştırmaları 2007 Yılı Çalışmaları”. 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı (26-30 Mayıs 2008 Ankara). C.II., Haz. F. Bayram ve A. Özme. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
 - Uysal, Ali Osman. “Lapseki’nin Umurbey Beldesinde Osmanlı Devri Yapıları”. Sanat Tarihi Dergisi. 2012, C.XXI, Sayı:1;127-151.
 - Uysal, Ali Osman. “Osmanlı Devrinde Lapseki ve Mimarlık Eserleri”. Sanat Tarihi Dergisi. 2013, C.XXII Sayı:2;149-187.
 - Uysal, Ali Osman. “Çanakkale’de Geç Osmanlı Döneminden Bir Grup Çeşme ve Kitâbeleri”. Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler (22-25 Ekim 2014, Adnan Menderes Üniversitesi) Aydın: Efeler Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
 - Uysal, Ali Osman. “Gelibolu Tarihi Alanında Türk Yerleşmeleri ve Tarihi Yapılar”. Eskiçağdan Günümüze Çanakkale Muharebe Alanı. İstanbul: Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı Yayınları, 2022.
 - Uysal, Ali Osman. “Gelibolu Yarımadasında Metrük Osmanlı Yerleşimleri”. 25. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları. Ed. A. Çaycı ve A. Yavuzylmaz, Konya: NEÜ Yayınları, 2022.
 - Uysal, Ali Osman. “Çanakkale Muharebeleri Lojistiğinde Su Yapıları”. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı. 2023, Sayı: 34; 109-139.
 - Yıldız, Cemalettin. *Çanakkale Seddülbahir Kahramanları*. 2. Baskı, İzmir: Emre Basımevi, 2005.
 - Yılmaz, Tuncay. “Çanakkale Savaşlarında Sağlık Hizmetleri”. Çanakkale Tarihi. C.IV, Ed. M. Demir, İstanbul: Değişim Yayınları, 2008.
 - Yiğitgüden, Remzi, Muhterem Saral ve Reşat Hallı. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*. C.V, K.II, Ankara: T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 1978.
 - Anonim, “Miralay Mehmet Arif Bey”, Atatürk Ansiklopedisi, (Erişim Tarihi: 15 Ekim 2022) <http://www.ataturkansiklopedisi.gov.tr>
 - https://www.aa.com.tr/uploads/userFiles/c9f1ae26-3cf3-4ab4-9d72230dedd01a4c/eylul_ekimyeni%2Fe6681622-7649-4d07-a6de-ab8cd7167c9b.jpg (Anadolu Ajansı’nın fotoğrafları paylaşım tarihi:17.03.2018.)
 - https://eceleababercer.wordpress.com/wpcontent/uploads/2015/09/canakkale_havuzlar_mevkii_1915.jpg : 05.05.2024.

Atıf

Uysal, Ali Osman. “Çeşmeler”, Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi, Ed. Murat Karataş, İstanbul, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını (ISBN: 978-605-80897-7-8-), 2024.

Ali Osman Uysal, “Çeşmeler”, Çanakkale Savaşları Ansiklopedisi, Ed. Murat Karataş, İstanbul, Çanakkale Savaşları Enstitüsü Yayını (ISBN: 978-605-80897-7-8-), 2024.